

8/2119

II. József császár és Hadik András.¹

A magyarság XVIII. századvégi barokk-rendi életének a felvilágosodott abszolutizmusba hajló mozgalmas eseményei fölé két férfi alakja emelkedik. Az egyik II. József, a népboldogító császár, a „summus princeps” korlátlan hatalmú uralkodói elvének képviselője, a másik, hű tábornoka, Hadik András gróf. Az előbbi a feltörő új gondolatok hordozója, a francia felvilágosodás nevelője, az utóbbi Mária Terézia barokk-rendi világának embere, akit azonban — ha élete alkonyafelé is — de ugyancsak megérintettek a korformáló eszmék. A fiatal császár a felvilágosodás tanításainak — a voltairai vallásellenességet kivéve — gátlás nélküli híve. Hadik a történelmi fordulatok mesgyéjén álló férfi típusa. Olyan, aki szellemi világának elevenségével megérti az új korszak vajúdásait, de élete még a távoli múltba ágyazott, s éppen ezért hű marad megszokott szemléletének elveivel. A császár lázas alkotóvágyával, nyugtalan törtétezésével szemben, a lassúbb ütemű haladás barátja: annak izgalomtól fűtött, heves egyéniségével ellentétben a nyugalom s a higgadt megfontolás megszemélyesítője.

II. József személye az utókor történetírásának kedvenc tárgya lett. A róla alkotott képek azonban egymásnak ellentmondók. Egyrészt, mert a császár élete, mint sok álagon felüli emberé, tele volt az első pillantásra érihetetlen, egymást keresztező megnyilvánulásokkal, másrészt, mert a későbbi korok politikai történetírása, a különböző pártállások szerint öngazolást keresett cselekedeteiben: másként szólva kisajátította az alkotó császár személyét.

Egyéniségének egyik alapvonása, az erős öntudat s a dacos akaratosság, a bécsi udvar szigorú nevelési rendje ellenére már gyermekkorában kiütközött belőle. Hibáiért nem kért bocsánatot. Az élénk felfogású, tehetséges trónörökös anyja korán beavatta az állampolitikába. Atyja halála után, 1765-ben, huszonöt éves korában, német császárrá választották. Ugyanakkor Mária Terézia társuralkodóként maga mellé fogadta.

¹ Felolvasta a szerző a Magyar Történelmi Társulat 1945 október 28-i ülésén.

A családi boldogság megnyugtató érzését a sors megvonta Józseftől. Első felesége, Izabella pármái hercegnő, akit rajongásig szeretett, pár éves házasság után meghalt. Nemsokára követte második felesége és első házasságából született leánya, a hétéves Mária Terézia. Az emberi tragédiák sorozata alatt a fiatal császár lelke megrendült. Valószínűleg a sorsütések voltak azok, amelyek hatása következtében lelki-sége oly különös, ellentétes vonásokkal telítődött s nehezen megközelíthetővé formálódott. A lelki egyensúlyát veszített ember hajlamos arra, hogy az életben külön utakat hasítson magának. Alaptermészetének megfelelően vagy életélvezetekben keres vigasztalást, vagy befelé fordulva szemlélődővé lesz, s külön felépített sajátos lelki világának megfelelő alkotó munkásságban igyekszik megnyugvást találni. Józsefben a felvilágosodás racionalizmusa is akkor bővült a rideg, gépies világnézet elemeivel. A családi élet melegítő érzésétől megfosztott császár, minden humanizmusa és belső érzelmi adottsága ellenére, az elmélet útján olyan távolságra sodródik, ahonnan az államra úgy tekint mint egy hatalmas erőműre, amelyben az emberek a csavar szerepét töltik be. Ezzel párhuzamosan jut el az államépítés fanatikus, küldetés-szerű meggyőződéséig is. A belső hevültségnek olyan fokához, amely bár az alkotó munkásság, vagy a harcok élet fontos eleme lehet, de az embert — különösen ha arra hajlama van — könnyen eltéríti a valóságok talajától s látását korlátozza. József minden emberszeretete ellenére sem tudott népeinek lelkéhez férközni. Az egységes monarchia eszméjé-től megigézett, nem látta meg azok belsejében élő vágyakozásokat. Többek között a tudatra ébredező nemzeti érzést, és ezért nem volt tekintettel a történelmi multra s a nemzeti hagyományokra. Pedig aligha volt előtte uralkodó, aki őszintébben közeledett volna alattvalóihoz, s aki autokratikus felfogása ellenére annyira ember szeretett volna maradni mint ő. Korának egyik krónikása szerint a következőket mondotta önmagáról: „Homo sum, vesterque frater, non Deus; absit a vobis, — ut illud obsequii genus, quod supremo rerum omnium arbitro solum convenit, mihi exhibeatis.“ Valóban — a fáradozásokat semmibevéve — heteket töltött udvari hintójában, vándorként rőtta birodalma elhagyatott, sáros útait, s éjszakánként özbőrrel fedett szalmakötegeken hált. Került minden ünnepélyes fogadást, hódolatot. Ha mégis, valamely eldugott faluban hivatalos küldöttség járult elé, a méltó fogadás kedvéért maga bontotta ki kendőbe csavart, kopott császári kalpagját, s illesztette fejére. Farádi Vörös Ignác emlékezik meg naplójában arról a jellemző esetről, hogy a heves vérmérsékletű Niczky Kristóf gróf egy alkalommal, miközben meggyőzni igyekezett a császárt rendele-

teinek helytelen voltáról, a vita hevében megfélekezve a nagy úrnak járó tiszteletéről, kezével annak kabátján lévő gombokat forgatta. Amikor hirtelen magához tért, s a császártól bocsánatot kért, József ezt felelte: „... macht nichts Niezky, reden Sie nur fort.“ Talán még ennél is jobban rávilágít egyéniségére az a válasz, amelyet Bécsben, a Praternek a köznép számára történt megnyitása ellen felszólaló előkelő küldöttség tagjainak adott: „Hja uraim — mondotta epésen — ha én mindig csak a hozzám hasonló emberek társaságában szeretnék lenni, akkor a kapucinusok kriptájában kellene eltöltenem egész életemet.“ Mélyreható forradalmi gondolat volt az a XVIII. század erősen renditagozatú társadalmi életében. Hasonlatos ahhoz a másik mondásához: „Minél több kézben van a pénz, annál többet ér. Egy henyélő úrért ne nyúzzák meg kétszer a parasztot!“ Mindenütt, ahol jár-kelel, a szegény pór népre esik a pillantása. Annak szociális viszonya érdeklő elsősorban. A betegek s az elesettek pártfogója. Egy magasabb állami hivatalnok özvegyének siránkozására kímérten feleli: „Ha ön a nyugdíjából nem tud megélni, akkor küldje a lányát szolgálni.“ Úgyanakkor a bécsi Burg folyosóján naponta fogadja birodalma szegényeit. Mindenkin segít, mindenkihez van egy pár jó szava. Mintha földönjáró Krisztusként népének összes szenvedését a vállára akarná venni. És mégis, minden igyekezete ellenére sem tudott beforakodni alattvalói szívébe. A jobbágykúnyhókban mesék szövődtek személye köré, de a magyar paraszt lelkében nem hagyott mélyebb nyomokat. Ki tudja miért nem? Talán mert korán jött. Alattvalóiban még nem formálódott ki az általa hirdetett eszmék befogadására való készség. Talán mert császár volt és nem népvezér. Túlságosan magasról ereszkedett le a szegénység fészkei közé. Talán — és ez a legvalószínűbb — mert nem magyarnak született. Avagy egyéniségében kereshető a hiba. Abban a szertelen, sokszor meggondolatlan lelki alkatában, amelyből hiányzott a kiválasztottak bölcs, mindent megértő türelme, következetessége és az az istenadta tehetség, amely behúnyt szemmel is mindig a legfájóbb sebekre tapint. József ott is bajokat látott, ahol nem voltak. Viszont éppen azokat a vágyakozásokat nem vette észre alattvalóiban, amelyek legjobban kielégülésre vártak. Racionalizmusa túlságosan az élet anyagias részére terelte figyelmét, s nem akart tudomást venni az emberek belső lelki szükségleteiről. Az egyik életrajzírója szerint saját német törzsének legmélyebb problémáihoz sem tudott igazán közelférközni. Pedig megvolt benne a képzelőerő gazdagsága ahhoz, hogy a mélységekbe lásson, s hogy reformrendeleteinek sorsát előre végigkísérje a megvalósulás útján, de nem volt elég valóság-érzéke. Szemléletében az elvont s a reális élet síkjai össze-

olvadtak. Ennek következtében képzelőereje állandóan elszakadt a gyakorlat kitaposott ösvényeitől, s magárahagyottan légüres térben szárnyalt; nem tudott az életben mozgó tárgyakhoz tapadni. Emellett a felvilágosodásnak magábafojtott eszméi túlságosan rabul ejtették, s lefogva alkotó kezét képtelenné tették arra, hogy azokat birodalma sajátos viszonyainak megfelelően alkalmazza. Közülük igen sok — átültetőjük jószándéka s igyekezete ellenére — életreképtelenül látott világot, s elfonnyadt az idegen éghajlat perzselő hevében. Végül Józsefet a korlátlan hatalom tudata elfogulttá tette. Azt hitte, hogy az erőszak fegyverével mindent elérhet. Ugyanabba a hibába esett, mint elődei közül a legtöbben, akik nem ismerve a magyar nép lelkét, nem tudtak bánni vele. Durva hatalmi eszközökhöz nyúltak akkor is, amikor egy pár meggyőző jó szó százszorta célravezetőbb lett volna.

A császár a küzdelmes, verejtékes életől távol alakította ki magának elképzelt mintaállamát, s minden erejével annak megvalósításán fáradozott. Tíz év alatt hatezer rendeletet adott ki. Átlagosan minden héten kettőt. Több életbelépett közülük, több azonban elsikkadt a bürokratizmus útvesztőjében. József érezte a nehézségeket, s ezért gyakran maga nézett a dolgok után. De egymaga nem bírta ezerfelé szakadni. Mivel alattvalóit fanatizmusa ellenére sem tudta áthevíteni a jó ügybe vetett hit meggyőződésével, fáradozása gyakran eredménytelen maradt. Erre céloz Katona, amikor megállapítja: „Fatendum tamen est: sub Maria Teresia plus factum quam scriptum; sub Josepho plus scriptum, quam factum fuisse.“ Hiába küzdött a feltornyosuló nehézségek áradata ellen. Hiába jelentette ki szenvedélyes hangon: „Ha eszném nem tetszenek, vessék 'el, de ne darabolják szét, mert az az értékük, hogy egészket képeznek. Vagy én győzök meg mások világosabb eszméiről, vagy mint apostol hitemre tértem a világot!“ A valóságos élet erői, minden küzdődése ellenére, gáncsot vetettek neki. Mégpedig olyan szívóssággal, hogy a végén teljesen úrrá lettek felette.

Azok közé az emberek közé tartozott, akiknek az életben állandóan csalódás jut osztályrészül. Azért is, mert nem volt jó emberismerő. Bizalmával, különösen eleinte, olyanokat ajándékozott meg, akik visszaéltek vele. Idővel azonban mindenkiel szemben, akit közelebbről nem ismert, bizalmatlanná vált. Farádi Vörös Ignácot, az 1788-ban Zimony környékén fölvonult császári főszereg hadbiztosát, annak első jelentkezésénél a következő szavakkal fogadta: „Hören Sie, das Geld gehöret mein; die Ware kaufen Sie ein, kaufen Sie gute, brauchbare, ächte Ware ein, schonen Sie kein Geld, besonders für meine Spitäle. sonst nehme ich ihnen bei Copf.“

Aki nem ismeri embertársait, az többnyire nem is tud bánni velük. József is ezek közé tartozott. Vagy túlságosan engedékeny, vagy kíméletlenül szigorú volt. Igen gyorsan feldühödött. Olyankor — egykori feljegyzések szerint — a középtermetű, világoskékszemű császár szeme izzott a belső felindulástól. Felhúzott felső ajka alatt kilátszottak a fogai, s lábaival hevesen dobbantott. Gyakran kíméletlenül goromba volt. Különösen környezetének előkelő tagjaival szemben. A vádaskodásokat rendszerint készpénznek vette s első, hirtelen haragjában ítélkezett. Emellett gúnyos, csipkelődő természetű volt. Az udvarához tartozókat sokszor megalázta egy-egy szellemes mondás kedvéért.

Lelkiségének érdekes vonása volt az a sajátos ellenét, amelyet egyrészt emberszeretete, közvevlensége, másrészt önkényuralmi hajlama mutat. Emberies, a szenvedésekkel szemben fogékony alaptermészete mellett, emberek fölött álló, mindenható úrnak képzelte magát, aki arra hivatott, hogy népét iskolás gyermekként nevelje. Hiába tiltakozott szenvedélyesen a császári méltóságának járó hódolat ellen, s hiába igyekezett csak ember maradni, belsejéből akaratlanul is kivágódott időnként a gőgös hatalomtudat megnyilvánulása. Lelkében a jóság és a kíméletlen szigor csodálatosan megfértek egymás mellett. Eltörölte a halálbüntetést, de eltúrta, hogy a súlyosabban bűnözőket a magyar Délvidék egészségtelen, mocsárlázás ingoványai közé száműzzék, ahol hajóvontatásra használták őket és éjjel megláncolva feküdtek a börtönpadokon.

Egyébként az ideális lelkületű emberekhez hasonlóan, önzetlen, puritán jellemű férfi volt. Az atyja halála után rámaradt örökséget az államkincstárnak ajándékozta. Amikor egy ízben Hadik engedélyt kért tőle arra, hogy az Udvari Haditanács épületében lévő berendezési tárgyakat állami költségen kijavíttassa, megtagadta hozzájárulását. „A bútorkat a Haditanács elnöke használja — szölte a döntése — tehát viselje a javítás költségeit is. A kincstár pénze nem arravaló.“

A derűlátás csak a harmonikus lelkiszerkezetű emberek sajátja. Józsefnek azt a határozottságát, amellyel a legnehezebb államépítő kérdésekhez nyúlt, nem a feladatokkal bátran szembenéző férfi optimizmusa, hanem a hatalom tudata táplálta. A valóságban kételkedő, ingadozó belsejéből, közvetlen környezete előtt nem egyszer törtek elő a kétségbeesés szavai. Amikor a török háború kezdetén a belgrádi vár megrohanása és elfoglalása nem sikerült, önkéntelenül felkiáltott: „Nem vagyok szerencsés ember!“ Az egész hadjárat ideje alatt sötétenlátó volt. Mindenütt veszélyt sejtett, s parancsnokaiba szinte beleoltotta a kishitúséget és a fé-

elmet. Ebben valószínűleg elsősorban gyenge idegzete s a sorsvert embernek a veszélyekkel szemben különösen fogékony képzelőereje játszott közre.

Nyílt, egyenes jellemét a csalódások és csapások ellenére is megtartotta. Inkább beszédes volt mint hallgatag. Különösen abban a szűk társadalmi körben, amelyben időnként megfordult. Főként a bécsi „Öt hercegnő“ zárt, meghitt társaságában érezte jól magát. Az általában heves vérmérsékletű, ideges hajlamú emberekhez hasonlóan sokszor túlságosan hőbeszédű, némelykor fáradtan szótlan volt.

A szerelem, kevés helyet foglalt el életében. Majdnem azt mondhatnók, hogy érzéketlen volt a szép nem külső báiáival szemben. A sorsüldözött s általában sötételátó emberekhez hasonlóan, a nőben inkább a lelki finomságot, a fájdalmakat megértő és enyhítő társat kereste. Első feleségét rajongásig szerette. Emléke egész életén át árnvként kísérte. Később is legközelebb férkőzött hozzá unokaöccsének felesége, a jelentéktelen külsejű württembergi Erzsébet.

Nem hadvezérnek született. Bár megvolt benne az események s a logikai összefüggések világos meglátásának készsége, de — miként az államvezetésnél — itt is hiányzott belőle a reális adottságokkal való számvetés tehetsége. Az a nélkülözhetetlen vezéri képesség, amely a mindenkori katonai helyzetet a rendelkezésre álló erőt s a feladatokat szenvedély nélkül mérlegelve, nagyvonalúan, de egyúttal a számtani képlet egymásbakapaszkodó láncszemei mentén haladva alkotja meg tervét. Sohasem csalódik, mert mindig tudja, hogy mit akar, s a lehetőségek zárt falai között mozog. Az ilyen hadvezetőt nem érheti meglepetés, mert körültekintően már eleve minden eshetőséggel számol. Ehhez elsősorban higgadság s erős önfegyelem szükséges. Az olyan szertelentermészetű, váltakozó hangulatok embere, amilyen II. József volt, természetesen képtelen rá. Érzékeny idegrendszere a külvilág legkisebb hatására nagy ingadozásokkal válaszol. Képzeletében az események a legtöbbször torzított arányokban rajzolódnak fel. Könnyen elveszti hidegvérét és a nemvárt fordulatok meglepetésszerűen hatnak rá. Nem szólva arról, hogy II. Józsefből még azok a tulajdonságok is hiányoztak, amelyek a győzelemre törő katonai parancsnokok legfontosabb lelki vonásai: a határozott, erős akarat és a győzelembe vetett hit.

Vezéri babér nem is övezte homlokát. Miként az államkormányzásban, a hadakozásokban sem szegődött mellé a szerencse. Itt közbevetőleg és csak futólagosan említjük meg, hogy az államvezető, belső felépítésében, sokban hasonlít a hadvezérhez. József inkább a hadsereg szervezése körül

tevékenykedett hasznótartón. Az igazságnak tartozunk azzal a megállapítással, hogy reformrendeletei itt helyesebbeknek bizonyultak. Igaz, hogy ezen a téren megfontoltabb is volt, mint a kormányzásban. Valószínűleg azért, mert maga is érezte, hogy a hadsereg többévszázados szervezetében a meggondolatlan újítás több kárral mint haszonnal járhat. Belső életébe avatkozó kéz könnyen évszázados hagyományok megvetett ágját dülhatja fel. A haderő tagjainak jólétét előmozdító intézkedései mindenesetre hálásaknak bizonyultak. Ezenkívül a hadsereg szellemét is emelte, illetve megjavította. Annak a kornak feudálisszínezetű hadseregében több olyan jellemvonást látunk, amely szellemére káros volt és csökkentette ütőképességét. A tiszt és a legénység között nem volt meg a benső kapcsolat. A főnemeselek sorából kikerült parancsnokok a magasabb kaszt fölényével bántak alárendeltjeikkel. A fiatal uralkodó éles szemei azonnal rávillantak a hibákra. „A tisztek közül sokan — írta egyik 1765-ben kelt rendeletében — különösen a nemesség tagjai, a katonai szolgálatot nem kötelességnek, hanem időöltésnek tekintik.” Ugyanakkor a következő újszerű gondolatokat ajánlotta hadserege tagjainak figyelmébe: „A tisztet buzgalom, kötelességérzet és a csapatához való ragaszkodás hassa át. Szigorú szabályok között nevelkedve, képzett férfi legyen. Olyan, aki képes arra is, hogy észrevegye a dolgok összefüggéseit és aki teljesen hivatásának szenteli magát. A közkatona pedig nemcsak bátor és engedelmes legyen, hanem önállóan gondolkozzék is.”

Itt is, valamint államvezetésében mindenekelőtt az egyszerű közember sorsa érdekli. Ellátásáért, jobb életkörülmények közé való juttatásáért minden lehetőt elkövet. Élelmezésének minőségéről igen gyakran személyesen is meggyőződést szerez. Elősegíti nősüléseiket, mert szerinte azzal az állam csak erős és egészséges utódokat kap. Figyelme kiterjed a közember felszerelésének a legapróbb részletéig. „A paróka rizsפורozására nincs szükség, a mesterséges hajfonatok teljesen fölöslegesek,” — írja egyik emlékiratában. „A vesszőfutás büntetését eltörli és szigorúan üldözi az önkényes testi fenyítések. Ő maga is katonának tartja magát. Az első uralkodó, aki nagyobb, ünnepélyes alkalmakon kívül állandóan egyenruhában jár. A legjobban a hadseregnél, közkatónái közepette érzi magát. Ilyenkor szívélyesen, tréfálkozva elbeszélget altisztjeivel s rendfokozat nélküli harcosaival. „A császár a táborban gyakran a legalávalóbb közemberhez is leereszkedik, elfelejtkezve a maga méltóságáról, azokkal beszél és tréfálódik...” — olvashatjuk a Magyar Kurir egyik számában. A magasabb rendfokozatú katonák, tisztek elé

nehezebb feladatokat állít és fölfelé haladva fokozatosan szigorúbb mértékkel mér. A tisztektől reggeltől napestig tartó munkát követel: tábornokairól pedig egyik levelében a következőképen nyilatkozik: „Harrach tábornok használhatatlan, mivel lusta, hanyag, ismeretei hiányosak s nem is erőlteti meg magát, hogy valamit tanuljon; Sulikowsky hercegnek fogalma sincs a szolgálatról és amellettel teljesen katonátlan; Colloredo Károly altábornagy olyan kevéssé tájékozott kötelességeiről, hogy azt sem tudja, díszelgéseknél hol a helye.“

Amilyen szigorú követelményeket állított tisztjei elé, olyan kíméletlen volt önmagával szemben is. A morvaországi Neustadtban II. Frigyeszel 1770-ben történt találkozása alkalmával, a hadgyakorlatok idején — Hadik feljegyzése szerint — mindennap már kora hajnalban kilovagolt tábornokaival a terepre. Törzsével vagy a szabad ég alatt vagy csűrökben, parasztházakban aludt; esténte segítette a tűzrakáshoz szükséges gallvak összehordásában, s éjszakánként maga is élesztgette a tábortüzeket.

Ilyennek látom én, nagy vonásaiban, másfél évszázad távlatán át II. Józsefet, a kalapos királyt. Menjünk egy lépéssel tovább és tekintsünk a mellette álló alakra, az uralkodó egyik leghűségesebb tábornokára, a nagy magyar hadvezérre: Hadik András grófra. A kép, amelyre pillantásunk esik, különbözik az előbbiétől. A kerek arc vonásai símák, a széles, boltozatos homlok alatti szemekből hideg nyugalom árad felénk. Az az első érzésünk, hogy beszédközben az ajka lassan, megfontoltan ejtette ki a szavakat. A mondatoknak azonban súlya volt. A kéz kimért mozdulatai öntudatot és méltóságérzetet sejtetve, húzták alá a beszédet. A férfi, aki hosszú tábornoki kabátban, a Mária Terézia-rend nagykeresztjének széles selyemszalagával mellén áll előttünk, azok közé tartozhatott, akik sohasem pihennek meg a felelőn. Mindíg egész munkát végeznek. Nem annyira a gyors fel fogás, mint inkább az alaposság, a kérdések velejéig hatolás a jellemzőjük. Lelkiük egyensúlyozott, fegyelmezett. Határozottságuk nem pillanatokig tartó felbuzdulás szülötte, hanem a kiképzett, erős akaraté. Kötelességtudók s nagy bennük a felelősségérzet. Másokkal szemben megértők és emberbecsülők. Most lássuk, hogy a külsejéről alkotott megállapításaink mennyiben felelnek meg a ránkmaradt feljegyzésekből következtethető jellemvonásoknak.

Hadik András 1710-ben született. Húszonkét éves korában lépett a császári hadsereg szolgálatába. Résztvett III. Károly 1736 és 1739-es évek közötti török háborújában. Mária Terézia hadjáratái alatt, mint vakmerő lovasparancs-

nok sikert-sikerre halmozott. Hadiérdemei jutalmaként 1738-ban lovassági tábornok és a Mária Terézia-rend nagykeresztese lett. Életpályájának fontosabb állomásai voltak: 1763-ban uradalmat s magyar grófi rangot kapott; 1764-ben Erdély katonai parancsnokává és kormányzójává nevezék ki: 1772-ben Galicia és Lodóméria vezénylő tábornoka, később kormányzója, majd 1774-ben tábornagy és az Udvari Haditanács elnöke lett. A császári hadseregben magyar ember, előtte még nem emelkedett ilyen magas katonai méltóságra. Ezt valószínűleg nem a sors szeszélyének, hanem saját tehetségének és egyéb értékes tulajdonságainak köszönhette.

Fiatal korában eleinte papi pályára készült. Ebből — ha közvetve is — két belső adottságára utalhatunk: vallásosságára és a tudományok iránti vonzalmára. Az előbbi aranyszálakkal átszötte egész életét. Abból merített magának erőt és abban keresett vigasztalást a csapásokkal szemben. Vallásosságában a kor szokásának megfelelően a külsőségekhez ragaszkodó volt. VI. Pius pápának 1782-ben Bécsben történt látogatása alkalmával, Krisztus helytartójának a lábát is megcsókolta. „Ich empfinde Seine Heyligkeit — írta naplójában — bey dem Schlag des Wagens, reichte demselben bey dem aussteigen den arm, welchen er mit der gnädigsten mine und ausdrück annahm; sodan reichte Er mihr die rechte Hand zum Kussen; und ich küsste nicht allein dasselbe, sondern bathe auch um den Fuss, so Er mihr zum küssen reichte.“

Hadik életében a tudományok iránti vonzalom lépten-nyomon megnyilatkozott. Érdeklődése különösen a klasszikus ókor felé fordult. Erdélyi kormányzósága idejében sok római település nyomait kutatta fel és nagy szeretettel gyűjtötte a régi római és erdélyi pénzeket. Az egyik feljegyzés szerint, akivel csak szóbaállt, ha tehetett, azonnal Erdély régi történelmére terelte a szót. A magyar tábornok ilyenirányú érdeklődése a Királyhágón túl csakhamar köztudomású lett. Annvira, hogy özvegy gróf Kornis Antalné, figyelme jeléül, 1766-ban Cserey Mihály históriájának kéziratával ajándékozta meg.

Hadiknak a múlt eseményei iránti vonzalma egész természetesen a hadtudományok s főleg a hadi történelem felé terelte figyelmét. Az egyes hadjáratokat és életének fontosabb mozzanatait megörökítő naplói azt bizonyítják, hogy szakavatott kézzel, alapos munkát végzett. Csataleírásai szemléltetők anélkül, hogy a tárgyilagosságot sértenék. Éles megfigyelés, az ok és okozatok szerves összefüggésének feltárása, kiváló harcászati érzék s a szenvedélytől mentes, tartózkodó

hang a jellemzőjük. Ez utóbbi feltűnik különösen ott, ahol a saját személyével foglalkozik. Szerénysége kiárad a sorok közül. Sehol egy bántó hang, amely valakit sértene. A jogos bírálat határát sehol sem lépi át. Egyedül II. József és Nagy Frigyes 1770-ben történt találkozásának leírásánál ragadtatja el magát. De a porosz király rászolgált a megszólásra. Hadikkal — akire berlini vállalkozása miatt nehezelt — sértő ridegséggel bánt. A császár környezetének minden tagját kitűntette figyelmével, hozzá alig volt egy pár szava. Sőt az egyik ünnepi lakoma után, távoztában észrevéve a magyar lovastábornokot, megkerülte az asztalt és hirtelen irányváltoztatva hagyta el a termet. Nemcsoda, hogy az esetet feljegyző Hadik tolla éles kifakadásokba rándult. Egyébként bárkiről szólt, bárkit bírált, mindig nagy önmegtartózkodással tette. Még ott is, ahol rosszul esett neki valami. A katolikus egyház fejének hosszantartó bécsi tárgyalásai — amint ismeretes — az előbbi számára nem jártak eredményre. A pápa üres kézzel hagyta el a birodalom fővárosát. Hadikot az eset mélyen lesújtotta és keserű fájdalommal töltötte el. Önmagában a pápának adott igazat, de azért egy bántó szóval sem illette császárát. A nagy élményről többek között a következőket jegyezte fel: "... mély szomorúsággal tölt el az a tudat, hogy a keresztény katolikus egyháznak ez a valóban szent feje nem tudta keresztülvinni azt, amit remélt és amire alapos joga lett volna. *Ennek bővebb magyarázata és bírálata nem az én feladatom*, de annyi mondhatok, hogy az emiatt érzett fájdalmam életem végéig sajogni fog a szívemben." Mennyi belső tusakodás előzhetette meg nála a sorok leírását és milyen önfegyelemre volt szüksége ahhoz, hogy egy pár odavetett szóval meg ne sértse uralkodóját. Kétségtelen, hogy a barokk-korszaknak benne élő tekintélytisztelete is lefogta a kezét. De szokáson, beidegzettségén kívül mégis az életbe magával hozott adottság lehetett a döntő. Lelkének egyensúlyozottsága, nyugalma. Az a belső emelkedettség, amely önmagához méltatlannak vélte, ha még gondolatban is megbántja azt, akinek annyi sok jót köszönhet: a császárt.

Ránkmaradt kéziratjai, személyét illetőleg még több értékes adattal szolgálnak. A világosfogalmazású mondatok írójuk tiszta ítéletéről, gondolatainak világosságáról tanúskodnak. Sehol nem keveredik hosszú, lélekzetállító elbeszélésekbe, tárgyatól nem tér el. Mindig csak annyit mond, amennyire éppen szükség van. Jó emlékezőtehetségére vall, hogy nem bocsátkozik fölösleges ismétlésekbe. Mondanivalóinak helyes csoportosítása nagy áttekintőképessége mellett

szól. Végül a könnyen olvasható, formás betűk a szerző gondosságát, szépérzékét igazolják.

Hadikban a vallásos és hívő emberhez hasonlóan fejlett családias érzés lakozott. Feleségét mély és tiszta vonzalommal szerette. Amikor neje, miután végrendeletében megköszönte férjének vele szemben 45 éven át tanúsított jóságát, 1787-ben Futakon elhunyt, fájdalomtól megebezten vetette papírra: „O! Anima mea. O! Desiderium meum.“ Gyermekait féltő gondossággal szerette. A törökországi háborúskodás idején katonafiát magával vitte a hadszíntérre. Apai büszkeséggel örököltette meg Mária Teréziának 1764 szeptemberében hozzá intézett levelét, amelyben a királynő tudatta vele, hogy Vácon jártában magához rendelte a tábornoknak ott nevelkedő két fiát, s örömmel látta, hogy szépen fejlődnek.

Embertársaival szemben közvetlen volt. Anélkül, hogy Józsefhez hasonlóan túlbizalmas lett volna velük. Magatartásában mindig megnyilatkozott őszinte megbecsülésük. A képzett ember természetes egyszerűségével társalgott velük. Mozart, akit egy alkalommal hosszabb ideig látott vendégül házában, a következőket írta Hadikról: „Semmi nyoma sincs benne annak a dölyfösségnek, ami az osztrák tábornokok és főurak nagyrészt jellemzi. Művelt, finomérzésű ember, aki mindenkinek megadja a tiszteletet. A származás, rang előtte nem számít. Mindenkit megbecsül, aki arra érdemes.“

Emberi közvetlensége mellett valami tudatos méltóság-érzet áradt belőle. Az uralkodó személyét képviselő magasrangú katona önrzete. Császárával ellentétben, társaságkedvelő volt. Szerette a pompát, ünnepeket, a parádés felvonulásokat. Erdélyi palotájában gyakoriak voltak a fényes vendégfogadások.

Megvolt benne a komoly, önmagukon uralkodni tudó emberek egyik rokonszenvet s megbecsülést keliő tulajdonsága: a tapintat. A társas érintkezésben nem mutatta meg vonzalmát az első benyomás hatása alatt és nem sértett meg gondolatlanul. Embertársaival szemben megértő és türelmes volt. A rosszakaratú intrikák azonban nem suhantak át lelkén nyomtalanul. Ilyenkor sem heveskedőn, hanem inkább hasonlatokba burkolt finom élcekkel válaszolt. Az erdélyi kormányzóság éléről történt távozása alkalmával egyik bizalmasától — főnemes ellenségeire célozva — ezekkel a szavakkal búcsúzott: „Erdély olyan, mint azok a szigetek, ahol drága gyümölcsök teremnek; kedves, kies, jó levegőjű hely. de sok rajta a skorpió, kígyó és más mérges állat.“

Halmágyi, az erdélyi gubernium titkára, akivel jóformán naponta érintkezett, csendes, szelídtermészetű, „Universaliter bonus“ embernek mondja őt. Ugyanígy nyilatkozik róla

Heidendorf Mihály szász ember, aki a mádэфalvi székegyvilkosság után összeült vizsgáló bizottság levéltárnoka volt. Gyulai tábornok szerint „moderatio, kegyesség és nagy tudomány tetszik ki belőle.“ Hadiknak ez a jósa. emberséges volta, amely arra készítette, hogy 1786-ban a cseh- és morvaországi várbörtönök megszemlélése után szigorú rendeletekkel enyhítse a fegyencek bánásmódját, sohasem alakult át megbántást, fegyelmetlenséget tűró puhasággá. Ha önérzetében bántották meg, keményen vágott vissza. Erélyét nem a pillanatokig tartó fellángolások tüze hevítette, hanem a hosszantartó akaraté. A becsületére és tekintélyére érzékeny emberhez hasonlóan, minden sértésért elégtételt követelt. Amikor 1781-ben Bács-vármegye főispánja lett, bemutatkozó beszédében éles hangon fakadt ki az alispán részéről őt ért sérelem miatt, és hasonlómérvű elégtételt követelt: „... quanta sit laesio, tanta quoque debeat esse satisfactio...“ — mondotta többek között. Erdélyi főparancsnoksága idején Ernst lovaskapitányt túlkapásai miatt vasraveréssel fenyejtette meg. Szigorú, de igazságos ember volt. Halmágyi szerint „igen tárgyilagos, mindenkit kivétel nélkül meghallgat, de nem hisz könnyen és mindenről meggyőződik mielőtt döntene.“

A széles érdeklődési körrel rendelkező, rendszerkedelő s alapos emberek csoportjába sorolhatjuk. Alighogy átvette Erdély katonai és polgári igazgatását, rendezte a gubernium irattárát, összegyűjtette az erdélyi alkotmányt érdeklő régi törvényeket, rendeleteket. Névszerint számbavette az összes erdélyi nemeseket és statisztikát készíttetett a vallásfelekezetekről, továbbá a kincstári birtokokról, várakról és erősségekről. Amikor 1768-ban a Pálffy-huszárezred tulajdonosi méltóságával ruházták fel, szokott alapaosságával részletesen tájékozódott új ezredének ügyeiről, azután mindenre kiterjedő utasítást küldött ezrede parancsnokának. Abban többek között szigorú fegyelmet követelt tőle. Lelkére kötötte az ezrede minden tagja iránti atyai gondoskodást, külön hangsúlyozva az erkölcsös nevelés, a becsület és a hadi tudományokban való oktatás szükségességét.

Szellemi képesség tekintetében nem annyira a gyors fel fogású, mint inkább a boncolgató, elmélyülő emberek közé tartozott. Azokhoz, akik vizsgálódásuk közben a részeken keresztül jutnak a kérdések egészéhez. Kellő áttekintéssel rendelkeznek, de ugyanakkor éles a megfigyelő képességük is. A külvilágban való tájékozódásuknak nem annyira a szemlélet az eszköze, hanem inkább a gondolat. Cselekvésüknek nem az ösztön vagy az érzelem az iránvítója, hanem az értelem: az életmódnak saját maguk által megszabott rendje.

Az ilyen lelkeségű emberek a valóságok talaján mozognak, s tetteik rendszerint befejezett egésznek alkotnak. Építeni lehet rájuk. Egyik kortársának feljegyzése szerint Hadik is „megfontolt, inkább lassú ember volt, de sohasem mulasztott el semmit s amit kidolgozott, annak keze-lába volt.”

A munka életének középpontjában állott. Nem a lelki egyensúlyérzet hiánya vonzotta a tevékeny élet felé, mint császáráé, hanem részint veleszületett adottság, részint katonáskodása alatt beleoltott kötelességérzet. Nem a kapkodó, lázas, hanem a megfontolt, nyugodt munkálkodás híve volt. Mielőtt valamihez kezdett volna, gondosan körülnézett a dolgok házatáján s csak azután látott a végrehajtáshoz. Mindíg tudta mit akar. Világos célok felé haladt s ezért sohasem állott meg a feleúton. Ereje és kitartása rendszerint gyümölcsöt hozott. A tudatos munka volt egész életén át az eleme. Ez jóformán hozzáért, életszükségletévé vált. II. József 1789-ben, 77 éves korában, őt állította a törökök ellen hadakozó hadsereg élére. Az agg tábornagy szervezete természetesen nem bírta a hadiélet fáradalmait. Rövidesen súlyos betegségbe esett. De két hónapon keresztül tartó nagy lázzal, ágyához kötve is serényen intézkedett, dolgozott s alig várta, hogy kilábalva a betegségből Belgrád falai alá vezesse seregét. Tevékeny, erős lelkére vall, amit abban az időben írt ugyancsak betegeskedő császárának: „... Adja Isten, hogy Felséged újra erőre kapjon... Az én felépülésem nem megy olyan gyorsan, mint ahogy reméltem; azt hiszem azonban, hogy mivel a nehezebb részén már túlvagyok és mivel nem érzem, hogy erőmből jelentőset veszítettem volna, magam is mihamar kilábalok a betegségből...”

A legtöbb munkaszerető emberhez hasonlóan fejlett felelősségtudat élt benne. Bács-vármegye egyik tisztújító gyűlésén beszédében különösen arra hívta fel a nemesek figyelmét, hogy választásuk valóban érdemes férfiakra essék: „... tales eligerimus viros, in quorum cognitione, qualitate, prudentia, activitate et probitate confidere possemus...”

Hadik nemzeti öntudata, az akkori viszonyokhoz mérten, erősen fejlett volt. Érzését nem is rejtette véka alá. Erdélyi tartózkodása idején több alkalommal hangsúlyozta magyartartását, amit a szászok rossznéven vettek tőle. Halmágyi is megjegyezte, hogy „a magyart mindenekfelett kedvelő, de más nemzetiségekkel szemben is tárgyilagos ember volt.” Egy alkalommal az udvarnál szóbakerült, hogy a magyar tábornok a Bécsben felállított lengyel kancellária élére kerüljön. József azzal vetette el a javaslatot, „hogy ő az ilyen nagyobb-szabású politikai feladatra már koros, egyébként is bizonyosfokú magyar előítéletekkel terhelt, tehát kissé elfogult.”

Hadik magyar érzésének különösen a Moldvába menekült székelyek visszatelepítésével szolgáltatta bizonyosságát. Erdélyi működése alatt is mindent elkövetett, hogy a székelyek kívándorlását megakadályozza és hogy tőle telhetőleg elhalványítsa lelkükön Buccow és Siskovics erőszakoskodásainak nyomait.

Erős lelke nem roppant össze a sors csapásai alatt. Legjobban az igazságtalanság, méltatlanság bántotta. De akkor sem lázadozott. A tartalmas, a zajló életet felülről néző ember szelíd bölcseségével nyugodott bele a változhatatlanba. Farádi Vörös Ignác 1789 őszén éppen akkor vetődött futaki otthonába, amikor az agg tábornagy a hadsereg vezérletétől megfosztva, lesújtottan járt-kelt kastélyának árnyas fái között. Az ebédnél senki sem merté megvigasztalni a búslakodó magyar hadvezért. Olyan nagy volt a tekintélye. Végül „a nagyérdemű öreg kezdett megszólamlani — írta Farádi Vörös naplójában — s maga magát kezdi vigasztalni, mondván: Nem derék ember kit a sors nem üldöz és Senecanak sok sententiáit a maga vizasztalására előhozta.”

Hadik katonagyőzisége, lelki szerkezetének megfelelően, ugyancsak különbözött Józsefétől. Haditerveit a legapróbb részletekig hatolva, körültekintően s minden esetőséggel számolva alkotta meg. Pontos, előre meghatározott menetrend szerint dolgozott. Ha váratlan eseményekkel kellett szembenéznie, alkalmazkodott hozzájuk, de mindig úgy, hogy az ő akarata érvényesült. Nyugalma, önbizalma erőt sugározott. Azok közé a vezetők közé tartozott, akik éles szemmel mindent észrevesznek, s utáná huszáros elszántsággal cselekednek. Képletesen szólva üstökön ragadják a sorsot. A fenyegető veszedelmeket higgadtan mérlegelte, s mindig csak annyi jelentőséget tulajdonított nekik, amennyit valóban képviseltek. (Erre a legszebb példa berlini vállalkozása.) Általában keményveretű katona volt, aki pályafutását alulról kezdve, sokat tapasztalt. Ismerte a katonaelet legelrejtettebb titkait s tudott alárendeltjeivel bánni. Nemesak az elmélet, hanem a gyakorlat embere is volt.

Hiányos volna róla alkotott képünk, ha ki nem egészítenők mindezeket azzal a pár kiforrott, bölcs életszemléletről tanúskodó sorral, amelyet Hadik 1764-ben elkezdett naplójának bevezetéseképen írt: „Amikor katonai szolgálatomat megkezdtem — olvassuk a sárgult lapokon — szilárdan elhatároztam, hogy Istennek tetsző keresztényi életmódot folytatok. Sohasem hagyom abba a szívem mélyéből szeretett tudományok művelését és igyekszem magamat a katonai mesterség gyakorlásában, amennyire csak lehet kitűntetni. Életem alapelveiként több törvényt tűztem ki magam elé. Elhatároztam magamban, hogy a jóerkölcsöt és a becsületet az

élet hiú és ingadozó örömeinél mindig többre értékelem. Ebből a felfogásból származó belső lelki nyugalmam és jóérzésem nékem mindennél többet ér majd. A megelégedés érzését csak önmagamban fogom keresni. Fogadalmamhoz híu maradtam. Már az iskolában, de később egész életemben legkedvesebb szórakozásom a kiváló, híres emberek életének megismerése volt. Különös szeretettel mélyedtem el a történeti, bölcsészeti és a vallásos könyvek tanulmányozásában. Már syntaxista koromban legjobban szerettem Plutarchos és Cicero válogatott műveit. Latin és magyar nyelven olyan verseket írtam, hogy velük dícséretet arattam. Ezzel az életmunkásságommal és erkölcsi meggyőződésemmel nemcsak tudást, megbecsülést és tiszteletet szereztem magamnak, hanem pályámon is szép előhaladást értem el. Végül — mindent összegezve — nekik köszönhetem, hogy mindig boldogan és megelégedetten éltem.“

Azután a kísérlet után, amellyel a két férfi — II József és Hadik — egyéniségét igyekeztünk kihámozni a múlt feljegyzéseiből, valószínűleg érdeklődésre tarthat számot az is, hogy milyen lehetett a viszony közöttük. Azt a nagy vonásokkal megrajzolt képekből is láthatjuk, hogy a császárnak és tábornagynak egymással teljesen ellentétes belső adottsága volt. Alig találunk bennük közös tulajdonságokat. Annyit előre is elárulhatunk, hogy a fennmaradt egykorú források tanúsága szerint, nagyon jól megértették egymást. Sőt — amint azt később látni fogjuk — a kölcsönös becsülés az idők folyamán mély vonzalommá fejlődött közöttük. Hadik hűségesen szolgálta urát, József pedig különösen akkor vette körül gyöngéd szeretettel tábornagyát, amikor annak őszbeborult a feje és erős szervezete megrokkant. Való, hogy a császár bizonyosfokú elfogultsággal közeledett a magyar hadvezérhez. Amikor 1765-ben, huszonöt éves korában, társuralkodó s egyszersmind a katonai ügyek legfőbb irányítója lett, az ötvenöt éves Hadik már fényes katonai multra tekintett vissza. A korkülönbség is akkora volt közöttük, hogy a fiatal, munkavágytól égő uralkodó — legalább is az első időben — aligha mert volna szembeszállni vele. Nem szólva arról, hogy Mária Terézia mindenre kiterjedő figyelme hűségesen őrködött annyi csaták győztes hadvezérének személye fölött. A varázs azonban, amely a magyar tábornokot körülvette, a nagy királynő halála után könnyen megsemmisülhetett volna abban a lázas, lélekzetfojtó munkáütemben, amelyet a császár maga körül diktált. Az a tény, hogy Hadik egészen halála napjáig megmaradt szolgálatában, mindennél jobban beszél. II. József nem tartozott azok közé az uralkodók közé, akik régmúlt érdemek alapján, kegyelethől tehetetlen embe-

reket túrtek meg környezetükben. Mindenkit kivétel nélkül csak személyes értéke s munkateljesítménye alapján ítél meg. A fanatikuslelkű császár a jövőbe tekintett s csak a jelen érdekelt. A róla szóló feljegyzések mind arról beszélnek, hogy amikor államügyekről volt szó, nem ismert kíméletet. A hozzá legközelebb állókkal szemben sem. Általánosan ismert az a feszült viszony, amely társuralkodó korában közöttte és Mária Terézia között uralkodott; annak ellenére, hogy a császár rajongásig szerette anyját. Megemlékeztünk arról a tulajdonságáról is, hogy környezete tagjaival olykor kíméletlenül goromba volt. Érdekes, hogy Hadik naplójában sehol sem találjuk nyomát annak, hogy vele szemben is megfélemezett volna magáról. Pedig a becsületére érzékeny tábornagy valószínűleg kiöntötte volna lelkét a hallgatag foliánsoknak.

A kettő közötti barátságos viszony annál feltűnőbb, mert Hadik koránt sem volt a József-féle reformoknak vak híve. Nem hajlott meg szolgálékúsággal urának tekintélye előtt. Bár jóérzése és katonai fegyelme visszatartotta attól, hogy annak háta mögött sértésekre ragadtassa magát, a császári intézkedéseket a világos, józanítéletű ember mérlegelő, bíráló szellemi adottságával fogadta. Többet helyesnek vélt, sokkal azonban nem értett egyet. Valószínűleg főként Józsefnek a magyar alkotmányt sértő intézkedései bánthatták. Erre következtetünk abból, hogy amikor 1764-ben, tehát még József hatalomrajutása előtt, az Udvari Haditanács Erdély katonai parancsnokává és egvúttal kormányzójává nevezte ki, egyik bizalmasának őszintén megmondta, hogy „boldond volt az is, aki konjugálni kívánta a Generalkommandot a gubernium praesessével, mert az nem egy embernek való.”

Az államfők — akárcsak napjainkban — hivatalos megbeszéléseikre nevesebb tábornokaikat is magukkal vitték. Ilyen volt többek között 1770 őszén József összejövele Nagy Frigyessel a morvaországi Neustadt városkában. A négy napig tartó, külpolitikailag jelentős találkozást, amely a szokott szertartásos külsőségek keretében, ünnepségekkel és egy osztrák hadtest gyakorlatozásával egybekötve zajlott le. Hadik érdekes és eddig nem ismert részletek leírásával örökítette meg naplójában. A porosz király — amint már említettük — valószínűleg nagy port felvert berlini rajtaütése miatt, a sértés határát súroló ridegséggel bánt a magyar lovasvezérrel. Hadikot Frigyes magatartása annyira bántotta, hogy egykedvű és feltűnően szótlan lett. II. József maga is észrevette az esetet, de finom tapintattal nem szólott róla. Csak az egyik operai ballet után mondotta neki félig incselkedő hangon, hogy úgylátszik a táncosnők végre „kissé felélénkítették.”

A császár 1773-ban, az előző évben Ausztriához csatolt Galiciában és Lodomériában tett nagyobb körútat. Utazását e két tartomány katonai főparancsnoka, Hadik készítette elő. Körültekintő intézkedései és a látottak annyira tetszettek Józsefnek, hogy Mária Terézia nemsokára — valószínűleg fia közbenjárására — elismerése jeléül egy briliánsokkal kirakott arany szelencével ajándékozta meg Hadikot.

Az Udvari Haditanács 1774 elején a magyar tábornokra ruházta Galícia és Lodoméria polgári kormányzását is. Alighogy az erről szóló rendeletet megkapta, pár nap múlva már József levele is megérkezett, amelyben a császár jóakarátú gondoskodással kérdezősködött tőle, hogy meg tud-e bírkozni a reászakadt új hivatás teendőivel, s nincs-e szüksége katonai helyettesre?

Amikor Lacy gróf tábornagy, az Udvari Haditanács elnöke betegeskedni kezdett, József tüstént Hadikra gondolt. Mária Terézia eleinte ellenezte a tervet. Hadik helyett inkább Laudont szerette volna látni ebben a magas és felelősséggel teljes katonai méltóságban. József azonban Hadikot vélte arra érdemesebbnek. A választásban a császár akarata győzött. Alighogy Lacy leköszönése után a döntés megtörtént, azon melegében magánlevelében értesítette kedvenc tábornokát az eseményről. „Igen örülök — hangzik az érdekes császári levél — hogy alkalmam lesz Önnel együttműködni és változatlan bizalmamat nagyrabecsülésemmel együtt több alkalommal kifejezésre juttatni.“ Befejezésül József bizalmasan közölte vele, hogy a császárnő egyúttal tábornaggá fogja kinevezni.

A fiatal uralkodó reménye valóra vált. A kettő együttműködését nem zavarták meg súrlódó nézeteltérések. Jóformán naponta érintkeztek egymással és összetűzésre mégsem került sor. Hadik új állásában szorgalmas és értékes munkateljesítményével császára teljes meglegedését vívta ki. Javaslatait József és Lacy, aki továbbra is bizalmasa maradt, mindig meghallgatták. Ha viszont ők szerkesztettek valami tervezetet a hadsereg fejlesztésére, azt mindig megküldték neki hozzászólás végett. A császár egy alkalommal azt tervezte, hogy évszázadának hadieseményekben gazdag korszakát egy nagyobbarányú munkában örökítteti meg. A mű megírását Fabris és Brouwe tábornokokra bízta. A szerzők munkássága természetesen értéktelen maradt volna a gazdag haditapasztalattal bíró Hadik adatszolgáltatása nélkül. József ezért külön felkérte őt, hogy a múlt eseményeiről tájékoztassa az írókat.

1778 tavaszán kitört a bajor örökösödési háború. Hadik, aki ugyancsak hadba vonult, mindjárt kezdetben hozzáfogott

az események följegyzéséhez. Eszerint a hadműveleteket vezető császár állandóan tájékoztatta őt szándékairól. Többször magához rendelte főhadiszállására, személyes eszmecserére. Augusztus 16-án, mivel gyengélkedése miatt nem tudott a császárhoz menni, József maga kereste fel s bizalmasan elmondta neki, hogy anyja az ő tudta nélkül igyekszik békét kötni Frigyessel. Az év őszén az osztrák hadak téli szállásukba vonultak. József, aki Bécsbe utazott, Hadikra bízta a Csehországban felvonult főserég fölötti parancsnokságot. A magyar hadvezér a következő, 1779. év tavaszán megbetegedett s a tescheni béketárgyalások napjaiban szabadságot kért. József május 5-én, sajátkezűleg írt levelében adta meg az engedélyt: egyszerismind hálás köszönetet mondott neki a háborúban kifejtett körültekintő és fáradhatatlan munkásságáért. A császár, hogy a dícséreten kívül tétlen is lerója hálóját, még e hó 23-án kelt levelében arról értesítette tábornagyát, hogy annak Károly nevű huszonhároméves fiát a Hadik nevét viselő huszárezredbe őrnaggyá nevezte ki. „Örömet akarok szerezni Önnek azzal — írta benne — hogy fiát, akitől tudom, hogy a lovasszolgálatot fölötte kedveli, az Ön ezredéhez osztom be; erős a hitem, hogy a fiatal tiszt atyja nyomdokát követve, jó keresztény, az állam hű szolgája és atyjához méltó vitéz katona lesz.“

Hadik, mint az Udvari Haditanács elnöke, 1780-tól kezdve ismét állandóan Bécsben tartózkodott. Hajlott kora ellenére teljes szellemi frissességgel látta el a nagy felelősséggel járó állás teendőit. Életének utolsó évtizedében kifejtett működéséről szóló okmányok közül itt csak egy párat használunk fel. Az édesanyja halála után teljes hatalmú uralkodóvá lett II. József 1781 március 21-én arra szólította fel Hadikot, hogy tegyen javaslatot az elharapódzott rideg hivatali szellem kiirtására s az ügyvitel egyszerűsítésére. Hadik pár hét múlva egy 30 oldalas előterjesztésben fejtette ki nézeteit. A császár nemsokára a rossz tisztekkel való eljárásra vonatkozólag intézett hozzá kérdést. „A rossz tisztekért első sorban a parancsnokok a felelősek!“ — hangzott az öreg, tapasztalt katona válasza. 1785-ban, a Törökországgal keletkezett feszültség napjaiban, József véleményadás végett megküldte neki a törökök ellen számbavett csapatok hadrendjét. A tábornagy erre fiatalkorában, a Porta elleni háborúskodás közepette szerzett haditapasztalatairól hosszú emlékiratban számolt be urának. A következő évben, a Horakloska lázadás idején, erélyes hangú előterjesztésben sürgette az oláh felkelőkkel való leszámolást. Végül ő volt az, aki 1784 decemberében a keménykezű Kray Pál alezredesre bízta Erdélyben a végleges rendteremtést. II. Józsefben, aki

olyan gyakran, minden különösebb ok nélkül változtatta meg az emberekről alkotott véleményét, a szűkszavú, de mindig alapos munkát végző tábornagyával szemben tanusított megbecsülés észrevétlenül valami szerető atyai gondoskodás érzésévé fejlődött. Amikor Hadik felesége 1787-ben Futakon elhúnyt, Caramelli lovassági tábornok útján sietett részvétét kifejezni, s egyben gyöngéden arra figyelmeztette, hogy vigyázzon az egészségére.

Az ősz magyar hadvezértől a sors megtagadta azt a kegyet, hogy béke és nyugalom közepette lépjen át a túlvilági örökélet birodalmába. A Törökország ellen 1788-ban megindult háborúban, amelyet a bécsi udvar a cári birodalommal szövetségben viselt, ismét szükség volt tehetségére. Különösen akkor, amikor az első hadjárat évi vereségek sorozatát zúdította a magyar Délvidéken felvonult császári seregtekre. A pusztító török hadak mindenütt visszaszorítva őket, előzönlötték a Temesi-bánságot s az Alduna mentének termékeny magyar síkságát.

A császár, aki Lacy tábornaggal együtt irányította a hadműveleteket, 1788 őszén lelkileg megrendülve, súlyos betegten tért vissza birodalma fővárosába. A keleti veszedelem tudata a hátország lakosságának képzeletében, a nemvárt csapások nyomán, egyszerűben a rémület nagyságáig nőtt. Ebben a komoly helyzetben II. József választása Hadikra esett. Tőle, az ő hétpróbás hadvezéri rátermettségétől várta a válság felé sodródó események feltartóztatását. 1789 február 20-án kelt levelében kérve-kérte őt, hogy álljon a haderő élére. „Hosszú szolgálata alatt — olvassuk a császári levélben — annyiszor adta bizonyosságát katonai tudásának és annyiszor kiérdemelte bizalmamat, hogy a főparancsnokságot, amelyre Lacy gróf tábornagy betegsége miatt alkalmatlan, Önre akarom ruházni. Remélem, hogy egészségi állapota még megengedi Önnek a súlyos feladatra való vállalkozást, amelyet a velem szemben való barátsága, az állam és a haza iránti ragaszkodása újabb jeléül fogok elkönyvelni. Türelmetlenül várom erre vonatkozó válaszát!”

Hadikot a felkérés sújtó meglepetésként érte. Amint naplójában írta, 77 éves és 4 hónapos volt, amikor megkapta legfelsőbb hadura felszólítását. Kétségtelenül: a személyére eső császári választás az elismerés s a bizalom legbeszédesebb jele volt. Kitűntetve is érezte volna magát. Csakhogy nem olyan körülmények között. A hadsereget az elszenvedett vereségek s a járványok alaposan megviselték; szelleme megrendült; tábornokai csődöt mondtak. Mindezt tetézte még az a körülmény, hogy az orosz nem bizonyult megbízható szövetségestársnak. Az uralkodó kívánsága a koros és testi ere-

jének végefelé járó tábornagyot nehéz elhatározás elé állította. „Be kell vallanom — rótta naplójában a sarokat — bármennyire is hízelgő volt rám Ófelsége kitüntető kegye, a körülmények mérlegelése után a katonai kötelességérzet súlyos harcot vívott bennem annyi fáradozással megalapozott hírnevem féltésével. Végül az előbbi kerekedett felül és én nehéz szívvel elhatároztam, hogy uram és uralkodóm akaratának engedelmeskedve, sorsomnak megadom magam s a parancsnokságot átveszem.” József maga is érezhette, hogy túlsokat kívánt koros tábornagyától, mert levelében hálálkodva köszönte meg áldozatkészségét. „Nagyon lekötelezve érzem magam Önnel szemben — válaszolta neki — hogy a megbízást elfogadta.”

Az új fővezér 1789 április 27-én indult el Bécsből a hadszíntérre. Főhadiszállására érve azonnal serény munkához látott. Szándékairól, intézkedéseiről jóformán naponta tájékoztatta urát. A Belgrád ostromához szükséges előkészületekről alaposágára jellemző, részletes tervet készített. Május 18-ától a hó végéig terjedő időszakban megszemlélte a Zimony és Orsova között felállított csapatokat, őrségeket. Az ilyen nagy testi megerőltetéssel járó hosszú utazás természetesen levette lábáról. Június 6-án ágynak esett. Egyszerre több betegség lepte meg: reuma, tüdőgyulladás és epeláz. A sok közül egy is elég lett volna megkopott szervezetének. Két hónapig volt fekvőbeteg. De ezidő alatt is állandóan dolgozott, csak-hogy eleget tegyen a fontos megbízatásnak. Közben azonban a bécsi udvarban valami történt. Hogy milyen természetű volt, a rendelkezésünkre álló adatokból nem tudjuk megállapítani. Való az, hogy a tábornagy július derekatájt valami kis szemrehányásfélét kapott császárától azért, mert ragaszkodott a belgrádi vár pasájával az előző év végefelé megkötött fegyverszünethez. Július 27-én ugyanis méltatlankodó hangú levélben válaszolt uralkodójának, s kikelt az ellen a gyanúsítás ellen, mintha eljárását gyengesség vagy félelem sugallta volna. Önerzetesen célzott arra is, hogy 78 éves korában 54 évi feddhetetlen szolgálat után, az ilyen bizalmatlanság egészségre nincs valami jó hatással. A következő lépés azonban most már nem váratott magára. Beköszöntött az amitől önmagában a legjobban tartott. Pár nap múlva, augusztus 1-én megkapta a parancsnokságtól felmentő legfelsőbb kéziratot.

József úgylátszik érezte, hogy ő maga követte el a hibát. Az emberi teljesítmény határán túlmenőt követelt hűséges tábornagyától. Levelében azért nem tartotta meg a szokásos formásokat. A túlaradó szeretet melegével igyekezett enyhíteni a felváltással önrzetében megsértett Hadik fájdalmát. „Súlyos betegsége fölötté aggaszt engem — írta benne többek

között — a lábán lévő 3 nyílt seb, hajlott kora és testi törődöttsége miatt attól félek, hogy a hadműveletek alatt határtalan odaadásának és buzgalmának áldozata lehetne. Ezenkívül attól is tartok, hogy a küszöbön álló belgrádi vállalkozás heteiben aligha bírná ki az éjjel-nappali megerőltetést és a táborozás viszontagságait. Ha az ostromot meg is kezdené, befejezni semmi esetre sem lenne képes, ami pedig az Ön lelkét mélyen megszorítaná... Ezért, hogy egy ilyen érdemeken gazdag férfit mint Ön, továbbra is megtarthassak gyermekei és az állam számára, és mert Önre itt az Udvari Haditanácsnál a még várható küzdelmek előkészítése végett, valóban nagy szükség van, ezennel felszólítom, hogy az új fővezérül kiszemelt Laudon tábornagy odaérkezéséig adja át a sereg vezetését Colloredo tábornagynak.

Kedves Tábornagynom epedve várom, hogy gondos és fáradhatatlan tevékenységéért, amint most írásban, mielőbb szóban is kifejezhessen megelégedésemet és legfelsőbb elismerésemet... Isten Önnel és most már csupán egészségének helyreállításával törődjek!"

A huszonnégy hadjáratban résztvevő tábornagy, önértében megbántva, de megnyugvással vette tudomásul ura parancsát. Szívében nem táplált haragot ellene. Megértette őt. Hiszen az életben mindig az emelte a hullámzó események fölé, hogy mindenkit és mindent megértett. Naplóját a következő szavakkal fejezte be: „Életem végéig drága kincsként viszem magammal azt a bizalmat és odaadást, amelyet hadseregem tagjai részéről tapasztaltam. Távozásomkor annak számtalan megható és felemelő megnyilatkozását láttam. Isten, a seregek ura vezesse őket győzelemre minden harcban, az uralkodó, az állam javára és önmaguk jól megérdemelt dicsőségére.“

1789 őszén, miután a hadseregtől megvált, Bécsbe tért és újból átvette az Udvari Haditanács teendőit. A következő év tavaszafordulása táján, amikor a hareterek mögötti téli szállásokban ismét megmozdult az élet, a bécsi Burgfalai közé a földi elmúlás sötét árnyai lopóztak. II. József 1790 február 20-án reggel öt órakor, hosszas szenvedés után, visszaadta lelkét Teremtőjének. Egy nappal előtte fogadta bizalmas embereit. Közöttük Hadikot is, akitől közel félórás beszélgetés során vett érzékeny búcsút. A tábornagy pár hét múlva követte urát a túlvilági élet felé vezető úton. Március 12-én ő is örök álmra húnvta le szemét.

*

II. József többek szerint hideg észember volt, aki a felvilágosodás észszerű elveivel ragaszkodott, s üldözte az érzelmi megnyilatkozásokat. Valójában az érzelmi világ gazdag

adottságával indult az életnek. A felvilágosodás racionalizmusátalanán sohasem hatalmasodott volna el berne annyira, ha olyan sok sorscsapás nem éri. A családi élet apró s mégis legnagyobb örömeitől megfosztott férfi, gögös elfordulásában önmaga alakította egyéniségét korának újszerű gondolatai szerint. Aszkéta életmódjával lelkének egyrészét tudatosan tette érdekessé. Beburkolta egy önmaga kovácsolt páncélzatba, hogy annak oltalma alatt annál egyenesebben haladhasson államépítő terveinek megvalósítása útján. Tragikuma lelkének ebben a kettős, egymással ellentétes voltában kereshető. A racionalizmusnak hagyományt, történelmi múltat nem ismerő, gépies szemlélete nem volt összhangban belsejének legtisztább mélységeiből napfény felé kívánczó szeretettel, emberi érzékenységgel. Amaz törhetetlen akaratot, keménységet és nem hangulatokra fogékony, érzelmi szálakkal átszőtt lelkiséget kívánt. József erejéhez mérten túlságosan nagy feladatra vállalkozott. Küldetesszerű hite csak a hatalom tudatából és nem a belsejéből előretörő energiákból táplálkozott. Fanatikus, lángoló tekintete mögött, a valóságban — a sanyargató önformálás ellenére — nem a mindenre elszántság könnyörtelensége, hanem a mélyenérző ember olvadékony lelke élt, amely a nagy erőfeszítések után a sikertelenség látára, máról-holnapra roppant össze. Az úgynevezett önmagát szétaprózó, hányatottsorsú, boldogtalan emberek csoportjába tartozott, aki saját szavai szerint „mindig csak akart, de nem cselekedett“, és aki igazában csak akkor mutatta meg lelkének elfakart arcát, amikor a szegények sebeit gyógyította.

Hadik egyénisége hányatottsorsú uralkodójával szemben egységesebb, tömörebb, életvonala ennek megfelelően törés nélküli. József türelmetlen tettvágyával szemben a hideg, józan megfontolás jellemzi. Rajongás helyett a mértéktartás nyugalma áradt belőle. Mozdulatai kimértek, fellépése tekintélyparancsoló volt. A rendi-barokk kor embere. Derűs életszemlélettel s a sorsba való megnyugvás beidegzettségével. A munka embere volt ő is, de amannak lázas törtetésével szemben a rendszeres munka híve. Nem annyira az alkotó, hanem inkább a szellemi és erkölcsi javakat gyűjtő férfiak közé tartozott. Éles, a legapróbb részletekig elérő megfigyelései nyomában mindig új tapasztalatokra tett szert. Egyénisége éppen ezért állandóan gazdagabb, emelkedettebb lett. A szorgalmas és tehetséges embereknek abba a csoportjába sorolhatjuk, amelynek tagjai az életől mindent önmaguk verekednek ki, s akik valóban meg is becsülik mindazt, ami osztályrészükkül jut. A jól végzett munka tudata s az annak arányában álló elismerés állandóan egyensúlyban tartja lel-

küket. Minden nap új és az előbbinél többetigérő és adó számukra. Életüknek értelme van. Nem a sors szeszélye, a vak-szerencse a vezetőjük, hanem saját tudatos énjük. Az szab irányt nekik, az jelöli ki céljukat. A rajtuk kívülálló világ mintegy hozzájuk alakul, alkalmazkodik, s a megelégedettség, boldogság köveivel rakja ki életük útját.

Dr. Réday István.

FORRÁSJEGYZÉK.

II. József császárra vonatkozólag a személyével és korával foglalkozó meglehetősen gazdag irodalmat használtam fel. Dolgozatomnak a *Hadikkal* és a két férfi kapcsolataival foglalkozó adatait a m. kir. *Hadilevéltár Hadik-gyűjteményének* hadművelési iratokból és gróf *Hadik András* tábornagy naplójából álló gazdag és ezideig javarészt fel nem tárt forrásanyagából merítettem. Ezekon kívül *Markó Árpád* ezredes rendelkezésemre bocsátotta *gróf Hadik Andrásról* írt nagy életrajzának jelenleg még kéziratos művét, amelyből a szerző engedélyével dolgozatomat igen érdekes és értékes részekkel egészítettem ki.

Egyébként, többek között a következő fontosabb forrásművekre támaszkodtam: *Hóman Szekfű*: Magyar történet. VI. K. *Srbik*: Gestalten und Ereignisse aus Österreichs deutscher Vergangenheit. Leipzig, 1942.; *Benedikt*: Kaiser Joseph II. Wien, 1938; *Marczali*: Magyarország története II. József korában. Bp. 1885.; *Farádi Vörös Ignác* visszaemlékezései az 1778—1822. évekről. Bp., 1927.; *Katona*: Historia critica regum Hungariae. Buda, 1810.; *Mitrofanow*: Joseph II. Wien, 1910.; *Concha*: A kilencvenes évek reformeszméi és előzményeik.; *Pétzeli*: II. József életének rövid leírása. Komárom, 1790.; *Nosinich—Wiener*: Kaiser József II. als Staatsmann und Feldherr. Wien, 1885.; *Keresztesi József* egykorú eredeti tanulója. Bp., 1882.; *Magyar Kurir.*; *Criste*: Kriege unter Kaiser Josef II. Wien, 1904.; *Keresztury*: Constituta regna, quae regnante august. imperatore et rege apostol. Josepho II. pro regno Hungariae eidemque adnexis regnis et provinciis. . . . Viennae, 1788.; *Gross—Hoffinger*: Lebens- und Regierungsgeschichte Josephs des II.; *Krones*: Geschichte der Neuzeit Österreichs., Berlin, 1879.; *Réday*: II. József török háborúja. (1788—1790.) *Hadt. Közl.* 1942. évf.